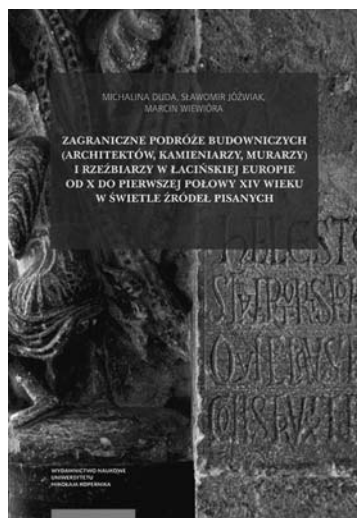

Tadeusz Jurkowlaniec

ORCID: 0000-0002-1581-212X

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk

Warszawa

RECENZJA

**Michalina Duda, Sławomir Józwiak, Marcin Wiewióra,
*Zagraniczne podróże budowniczych (architektów, kamieniarzy,
murarzy) i rzeźbiarzy w łacińskiej Europie od X do pierwszej
połowy XIV wieku w świetle źródeł pisanych,*
Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2020, 416 s.**

Problematyka związana z wędrówkami sprawców dzieł sztuki jest stale, choć w różnych stopniach, obecna niemal we wszystkich kierunkach historii sztuki i architektury – od zagadnień materiałowo-technicznych i atrybucji obiektów do badań rozmaitych aspektów form i treści pojedynczych artefaktów oraz ich zespołów. Ze względu na chronologiczny zakres opracowania, wyznaczony przez autorów (dwoje historyków i archeologa) w tytule książki, wywołuje ona zainteresowanie szczególne wśród historyków sztuki średniowiecznej, o czym najlepiej świadczy obszerny artykuł recenzyjny pióra Jarosława Jarzewicza¹. Jego wnikliwa i wyważona opinia jest kompletna i dlatego, spełniając zaproszenie redakcji czasopisma „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, poprzestaną na odnotowaniu kilku dodatkowych uwag, które nasuwają się przy lekturze książki. Sięga się po *Zagraniczne podróże budowniczych* z oczekiwaniami, że ujawnione zostaną nowe, nieznane źródła pisane, które pozwolą odpowiedzieć na pytania nierozstrzygnięte na podstawie wyników analiz dzieł i okoliczności ich

¹ J. Jarzewicz, *Czy historia sztuki jest przydatna historykowi?*, „Roczniki Historyczne” 2020, t. 86, s. 256–266.

powstawania, że dowiemy się, jak było naprawdę, że autorom udało się rozwiązać przynajmniej niektóre z historiograficzno-artystycznych legend, które niedawno zebrała Claudia Caesar².

Erudycyjne opracowanie badaczy toruńskich składa się z sześciu rozdziałów o różnej objętości, poprzedzonych *Wstępem* i podsumowanych w *Zakończeniu*. W rozdziale pierwszym, w pięciu punktach, zostały omówione i zinterpretowane znaczenia słów używanych w średniowieczu na określenia zawodów budowlanych: 1.1. *Architekt* (*architectus, architector, architectarius*), 1.2. *Magister operis* (*maître de l'oeuvre, fabricant*), 1.3. *Artifex*, 1.4. *Operarius, operator*, 1.5. *Lathomus, lapicida, cementarius*. Ta część opracowania stanowi ważny wkład w badania nad terminologią oraz rolami sprawców dzieł sztuki w średniowieczu³. Natomiast problematyka dwu następnych rozdziałów – 2. *Wzorzec (model) architektoniczny i jego kopiowanie*, 3. *W poszukiwaniu materiałów budowlanych* – z trudem mieści się w temacie wędrówek artystów, bo dotyczy głównie poczynań zleceńodawców, a nie wykonawców artefaktów. W rozważaniach nad importem materiałów budowlanych i rzeźbiarskich oraz spoliów należałoby uwzględnić również surowce stosowane w basenie Bałtyku (m.in. wapienie i piaskowce gotlandzkie) oraz sprowadzane z oddali nagrobki, jak np. płytę Arnolda Lishorena (zm. 1275) przywiezioną z Flandrii (Tournai?) do Chełmna⁴. Niestety, nie zawsze można ustalić, czy z zagranicy do miejsca przeznaczenia trafiały gotowe dzieła, tworzywo, czy niekiedy również wykonawcy.

Rozdział 4. *Podróże budowniczych (architektów, murarzy, kamieniarzy) i rzeźbiarzy katedr, kościołów oraz zamków. Dalekosiężny transfer ludzi i technologii* stanowi trzon pracy. W osobnych podrozdziałach omówiono działalność architektów, budowniczych, murarzy, kamieniarzy i rzeźbiarzy, którzy pochodzili: z Italii (4.1), Wysp Brytyjskich (4.2) i z Francji (4.4) oraz bizantyńskich (4.3) i niemieckich (4.5). Dodajmy, że kamieniarze z Europy łacińskiej trafiali na obszary kultury bizantyńskiej, ale takie przypadki w źródłach pisanych są słabo udokumentowane⁵ lub nie znajdują w nich potwierdzenia⁶.

² C. Caesar, *Der „Wanderkünstler“*. Ein kunsthistorischer Mythos, Berlin–Münster 2012 (Grazer Edition, t. 8).

³ Por. m.in.: P. Skubiszewski, *Intelekt i dzieło artysty w sztuce romańskiej*, „Ikonothea” 1993, t. 6, s. 11–73; A. Legner, *Der Artifex. Künstler im Mittelalter und ihre Selbstdarstellung. Eine illustrierte Anthologie*, Köln 2009.

⁴ T. Jurkowlaniec, *Nagrobki średniowieczne w Prusach*, Warszawa 2015, s. 142–144.

⁵ Zob. np.: S.V. Zagraevskij, *Arhitektor Fridriha Barbarossy*, [w:] „Hvalam dostojnyj...”. *Andrej Bogolubskij v russkoj istorii i kul'ture: sbornik statej*, red. M.E. Rodina, Vladimir 2013, s. 184–195.

⁶ M.in. D. Chudzik, *Chrześcijańska architektura sakralna Rusi Halickiej i Wołyńskiej (do końca panowania Daniela Romanowicza)*, Rzeszów 2014 (Collectio Archaeologica Ressoiviensis, t. 27), s. 186–204.

W piątym rozdziale omawianej książki rozpatrywano podróże architektów i budowniczych kościołów oraz klasztorów nowych zakonów (cystersów, kartuzów, premonstratensów, czyli norbertanów, i augustianów-eremitów) w XII i XIII stuleciu. Rozdział szósty poświęcono twórcom kamiennych mostów, uznając je ze względu na małą częstotliwość występowania za realizacje niezwykle wśród świeckich budowli wznoszonych w średniowieczu i dlatego zasługujące na osobne opracowanie.

Tekstowi towarzyszy 41 ilustracji (niewyszukany układ kolorowych fotografii pobranych z Internetu; często jedno zdjęcie zajmuje część niezadrukowanej, pustej strony). Całości opracowania dopełnia *Bibliografia*, podzielona na *Źródła* (s. 385–387) i obszerny wybór literatury przedmiotu (s. 387–401), *Spis rycin* oraz streszczenie angielskie. W tej wersji językowej ukazało kilka obszernych fragmentów książki w formie artykułów⁷. Niestety, ani autorzy, ani redaktorzy Wydawnictwa Naukowego UMK nie postarali się o zaopatrzenie swej publikacji w indeksy, co – przy tak rozległym osobowo i geograficznie obszarze opracowania, licznych odwołaniach do bliżej nieokreślonych partii rozdziałów („wyżej”; „niżej”) oraz mało użytecznej żywej paginie (np. s. 149–323: ROZDZIAŁ 4 / PODRÓŻE BUDOWNICZYCH; pożądane byłoby dodanie tytułów podrozdziałów z nazwami krajów) – utrudnia swobodnie korzystanie z tego kompendium wiedzy o wędrownkach artystów. Indeks jest kanonicznym elementem współczesnych publikacji naukowych, a przecież do takich zakwalifikowano *Zagraniczne podróże budowniczych*⁸. Trzeba jednak docenić staranność redakcyjnego przygotowania tekstu, choć naturalnie trafiają się błędy literowe, np. w nazwisku jednego z autorów (przyp. 521 na s. 302 – powinno być – „A. Hubel”) i w pisowni nazw miejscowych s. 250 „Losanna”, zamiast „Lozanna”).

Kategorie występujące w tytule omawianej publikacji są tylko pozornie jednoznaczne i nie wszystkie zostały objaśnione. Określenie „łacińska Europa” może oznaczać kraje języków romańskich, jak i szerzej obszar, na którym posługiwano się – przede wszystkim w liturgii – łaciną, czyli sferę cywilizacji zachodniej. Tak też „łacińską Europę” rozumieją autorzy, jednak w ramach tego obszaru, do którego włączyli Ziemię Świętą, odwołują się przemienne a to do granic, które występowały w przyjętych ramach czasowych (X–połowa XIV w.)⁹, a to – najczęściej –

⁷ M. Duda, S. Józwiak, M. Wiewióra, *Did French architects, builders, stonemasons and sculptors operate in the Hungarian Kingdom in the second half of the 12th century and in the 13th century?*, „Mediaevistik” 2018, nr 31, s. 115–132; M. Duda, S. Józwiak, M. Wiewióra, *French architects, builders, stone masons and sculptors in Latin Europe in the later thirteenth century*, „Res Gestae” 2019, t. 8, s. 22–49; M. Duda, S. Józwiak, M. Wiewióra, *Byzantine architects, builders, and stonemasons in Latin Europe in the 10th to 12th centuries*, „Mediaevistik” 2020, nr 33, s. 113–130.

⁸ *Bibliografia publikacji pracowników, doktorantów i studentów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, <http://212.122.203.4/splendor/umk/> [dostęp 31.08.2022].

⁹ Zob. np.: F. Schmieder, *Grenzerfahrungen und Grenzüberschreitung im 13. Jahrhundert*, [w:] *Aufbruch in die Gotik. Der Magdeburger Dom und die späte Stauferzeit*, t. 1: *Essays*.

do współczesnych podziałów politycznych kontynentu. Stąd utożsamianie obszaru Świętego Cesarstwa Rzymskiego z krajami języka niemieckiego oraz traktowanie półwyspu Apenińskiego jako osobnego terytorium, chociaż jego część północna (*Regnum Italicum*) w średniowieczu należała do I Rzeszy. Zakres chronologiczny opracowania (od X do połowy XIV w.) zakreślono ze względu na zjawiska natury artystycznej (początki wyznacza „powolny rozwój i transfer stylu przedromańskiego”) oraz moment zmiany stanu liczebnego źródeł pisanych, którego skokowy wzrost nastąpił po połowie XIV stulecia. Zakrój tak nietypowo wyodrębnionej epoki traktowano dowolnie. W badaniach nad przemieszczaniem się budowniczych zakonnych wydzielono „nowe” zakony (Rozdział 5; w rozdziale poprzednim, „geograficznym” uwzględniono działalność benedyktynów), co po części usprawiedliwia zastosowanie szerszych granic czasowych, zawężonych do dwóch stuleci (XII–XIII w.), przy czym wśród zleceńodawców pominięto nie tylko dominikanów i franciszkanów, lecz także zakony rycerskie (świątynie templariuszy omawiano w rozdziale 2. *Wzorzec architektoniczny i jego kopiowanie*). Te niewytłumaczone przemilczenia wynikają zapewne z nikłej podstawy w źródłach pisanych. I tak na przykład przed połową XIV w., gdy dobiegał końca okres szczególniejszego nasilenia ruchu budowlanego na obszarach państwa krzyżackiego w Prusach, można wskazać bodaj zaledwie jedną osobę o określonym pochodzeniu, która była związana z budownictwem. Był nim „Frater Johannes de Frankenfort, magister lapidum”, występujący wśród świadków dokumentów wystawionych w Człuchowie w latach 1347–1348¹⁰. Pochodził niewątpliwie z Frankfurtu (chyba nad Renem¹¹) i w konwencie człuchowskim pełnił zapewne administracyjno-organizatorskie funkcje „kierownika budowy”, a wpływ takich urzędników (uchwytnych w Prusach od lat trzydziestych XIV w.) na kształt wznoszonych przy ich udziale budowli był raczej znikomym¹².

W pobieżnej charakterystyce tytułowej podstawy badań autorów (s. 12–13) notowano, że wykorzystano rozmaite rodzaje źródeł pisanych (narracyjne i doku-

Landesausstellung Sachsen-Anhalt aus Anlass des 800. Domjubiläums, red. M. Puhle, Mainz 2009, s. 435–445.

¹⁰ P. Panske, *Handfesten der Komturei Schlochau, nebst einigen verwandten Urkunden*, Danzig 1921 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, t. 10), s. 34, 37.

¹¹ J.G.T. Graesse, F. Benedict, *Orbis Latinus. Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*, red. H. Plechl, S.-Ch. Plechl, t. 2: E–M, Braunschweig 1972, s. 101.

¹² S. Józwiak, J. Trupinda, *Das Amt des „Bauleiters” (magister lapidum; magister laterum; steinmeister; czygelmeyster; muwermeister) im Deutschordensstaat im 14. Jh. und in der ersten Hälfte des 15. Jh.*, „Ordines Militares” 2015, t. 20, s. 239–268. Wcześniej „Frater Johannes de Frankenfort, magister lapidum” był uznany pochopnie za rzeźbiarza – T. Jurkowlaniec, T. Torbus, *Twórczy zleceńodawcy czy sprawni organizatorzy? Sztuka Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Obok. Polska–Niemcy. 1000 lat historii w sztuce*, red. M. Omilanowska, T. Torbus [Katalog wystawy 23 września 2011 – 9 stycznia 2012], [Berlin–Warszawa] 2011, s. 101 oraz wersje obcojęzyczne: *Tür an Tür. Polen – Deutschland 1000 Jahre Kunst und Geschichte*, Köln 2011 i *Side by Side. Poland – Germany. A 1000 Years of Art and History*, Köln 2011.

mentowo-aktowe oraz inskrypcje i znaki kamieniarskie), opublikowane w zbiorach lub opracowaniach z zakresu dziejów architektury i sztuki. Szkoda, że nie prezentowano wyników własnych kwerend archiwalnych i nie określono szczegółowych zasad doboru wykorzystanych materiałów. Nie scharakteryzowano bliżej tytułowej podstawy badań, choćby pod względem statystycznym i geograficznym. Rodzą się bowiem pytania, jak gęstość zaludnienia, intensywność ruchu budowlanego, czy popularność sztuki pisania w poszczególnych regionach Europy, a także stopień rozpoznania i edycji krajowych zasobów archiwalnych rzutowały na wyniki analiz? Zdaniem badaczy toruńskich przydatność inskrypcji do poznania celów i tras przemieszczania się budowniczych i artystów jest niewielka, ale do listy braków bibliograficznych w tej dziedzinie zestawionych przez Jarzewicza wypada dopisać *Corpus des inscriptions de la France médiévale* (bliisko 30 tomów). Może więcej informacji odnoszących się do podróży artystów udałoby się uzyskać z ponad stutomowej serii *Die Deutschen Inschriften* (pominięto w *Bibliografii*; uwzględniano tomy dostępne w Internecie – Ratyżbona)¹³. Przykładową ilustracją problemów związanych z interpretacją znaków kamieniarskich mogą być wrocławskie i strzegomskie znaki w kształcie litery N, łączone hipotetycznie z bliżej nieznanym Nicolausem de Burg (de Bork, de Bruk), zmarłym w r. 1356¹⁴.

Zamierzonym celem pracy było uchwycenie „atrakcyjności danych kierunków ich [artystów] wędrówek” i poznanie, jak „przebiegał transfer nowoczesnych rozwiązań stylowych i architektonicznych w omawianej epoce” (s. 9). Stwierdzono wprawdzie, że „niezmiernie ważnym źródłem do badań nad dalekimi wędrówkami architektów, budowniczych, kamieniarzy i rzeźbiarzy w średniowieczu są zachowane w stanie oryginalnym obiekty” (s. 13), ale często i nie zawsze słusznie (co egzemplifikował Jarzewicz) autorzy odrzucają lub deprecjonują rezultaty dociekań stylistyczno-formalnych, przeprowadzonych przez historyków sztuki. W rozważaniach o pochodzeniu artystów czynnych w Ziemi Świętej (s. 219–220, 272–273, 307–308) wypadałoby uwzględnić w szerszym zakresie wyniki badań nad rzeźbą architektoniczną¹⁵, które istotnie uzupełniają skąpe przekazy ze źródeł pisanych, wskazujące głównie Francję (s. 236–237) jako kraj pochodzenia twórców działających w Lewancie.

¹³ *Deutsche Inschriften Online. Die Inschriften des deutschen Sprachraumes in Mittelalter und Früher Neuzeit*, <https://www.inschriften.net/> [dostęp 31.08.2022].

¹⁴ T. Jurkowlaniec, *Wystrój rzeźbiarski pretorium we Wrocławiu. Ze studiów nad rzeźbą architektoniczną 2 tercji XIV wieku na Śląsku*, „Rocznik Historii Sztuki” 1995, t. 21, s. 189–190, 213–214, 217 i przyp. 107.

¹⁵ Zob. np. H. Buschhausen, *Die süditalienische Bauplastik im Königreich Jerusalem von König Wilhelm II. bis Kaiser Friedrich II.*, Wien 1978 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, t. 108). Por. rozważania autorów o wędrówkach rzeźbiarzy pochodzących z Italii w XII i XIII w. (s. 171–174).

Autorzy doceniają wagę rezultatów wciąż słabo zaawansowanych analiz technik obróbki materiału dla atrybucji dzieł (s. 14), ale wydaje się, że wyniki takich badań budowli są mniej pewne niż w przypadku posągów¹⁶. Za szczególnie ważne w poszukiwaniach metryki artystycznej rzeźb uznano cechy ikonograficzne przedstawień. Jako przykład przywołano własną propozycję wskazania ojczysty wykonawcy kolumn w kościele premonstratensek (norbertanek) w Strzelnie, o trzonach dekorowanych rzeźbionymi personifikacjami cnót i występków. Za najbardziej prawdopodobny kraj pochodzenia twórcy dzieła uznano Francję (s. 14–16)¹⁷. Argumentów do uchwycenia domniemanej działalności artysty z Francji u norbertanek na Kujawach dostarczyły wyłącznie właściwości ikonograficzne jednej ze stojących i żywo gestykulujących postaci strzeleńskich. Charakteryzuje ją skierowany w górę wyprostowany palec wskazujący lewej, uniesionej i zgiętej w łokciu ręki oraz prawa dłoń, ułożona przy lewym biodrze i zaciśnięta na wąskim, podłużnym przedmiocie, rozpoznawanym gołosłownie jako albo księga Ewangelii¹⁸ (co przyjęli autorzy), albo nóż¹⁹ (co zanegowano). Jeżeli nawet zgodzimy się, że mężczyzna jest ukazany w akcie przysięgi składanej na stojąco, a więc w sposób nie spotykany na wschód od Renu, lecz stosowany w krajach romańskich, to formuła sceny nie przesądza o kraju pochodzenia rzeźbiarza, lecz może świadczyć o wykorzystaniu przez sprawców dzieła (zleceńodawcę i wykonawcę) jakiegoś wzoru graficznego, prawdopodobnie ilustracji rękopisu iluminowanego, przywiezionego z daleka. O proveniencji artysty nie należy sądzić wyłącznie na podstawie wyników analizy ikonograficznej²⁰ (w omawianym przypadku wątpliwych już na etapie opisu preikonograficznego: jaki przedmiot trzyma mężczyzna? I dalej – czy przy składaniu przysięgi chwyciło się grzbiet zamkniętego Ewangeliarza?). Trzeba rozpatrzyć także cechy stylistyczno-formalne przedstawień, które w przypadku kolumn strzeleńskich pozwalają włączyć je do kręgu sztuki dolnosaskiej²¹.

¹⁶ M.in.: B. Buczynski, *Zur Oberflächenbearbeitung und Fassung lothringischer Skulpturen der Berliner Skulpturensammlung und anderer Werke*, [w:] *Skulptur um 1300 zwischen Paris und Köln*, red. M. Grandmontagne, T. Kunz, Berlin–Petersberg 2016, s. 256–273.

¹⁷ Zob. też: M. Duda, S. Józwiak, *Ze świata średniowiecznej symboliki. Gest i forma przysięgi w chrześcijańskiej Europie (X–XV w.)*, Kraków 2014, s. 32–33, 128–136, 249–250, il. 2.

¹⁸ Tak m.in.: R.K. Markowska, *Ikonografia cnót i przywar na kolumnach w Strzelnie*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1981, t. 26, s. 95 – personifikacja Krzywoprzysięstwa.

¹⁹ Z. Sroka, *Romańskie kolumny figuralne w Strzelnie (ikonografia)*, Gniezno 2000, s. 139–143 (uosobienie Zemsty).

²⁰ E. Panofsky, *Ikonografia i ikonologia*, tłum. K. Kamińska, [w:] E. Panofsky, *Studia z historii sztuki*, wybrał, opracował i opatrzył posłowiem J. Białostocki, Warszawa 1971, s. 11–32.

²¹ Z. Świechowski, *Studia nad rzeźbą w Strzelnie*, „*Rocznik Historii Sztuki*” 1970, t. 8, s. 78–89; A. Soćko, *Strzeleński zespół klasztorny w perspektywie rodowych fundacji margrabiów von Wettin. Rzeźba – architektura – historia*, „*Nasza Przeszołość*” 2002, t. 98, s. 99–161.

Badacze toruńscy podzielają powszechne przekonanie historyków sztuki, że bezpośrednimi przyczynami podróży budowniczych, architektów i rzeźbiarzy były najczęściej starania zleceniodawców (fundatorów) o pozyskanie odpowiedniego specjalisty. Wciąż jednak trudno o jednoznaczne potwierdzenie w źródłach pisanych tezy o migracjach architektów i artystów, spowodowanych ich okresowo niekorzystną sytuacją ekonomiczną w ojczyźnie²². Jedną z przesłanek, które mogą świadczyć o bliskich związkach architektury środkowej Europy z Francją w XIII w., są bazy kolumnienek (służek) o torusach wspartych na geometrycznych konsolkach lub ornamentach roślinnych²³, lecz przywoływanie kolejnych przykładów baz na wsporniczkach (np. w Estonii) nie przyczynia się do jednoznacznego wyjaśnienia charakteru tych formalnych zbieżności.

Książka Dudy, Józwiaka i Wiewióry jest pierwszą próbą całościowego ujęcia ogromnego tematu jakim są wędrówki budowniczych i rzeźbiarzy w naszym kręgu kulturowym od X do połowy XIV stulecia. Będzie ona zapewne zachętą do dalszych badań i ważną pozycją na liście lektur studentów historii sztuki. Podzielając opinię Jarzewicza o *Zagranicznych podróżach budowniczych*²⁴, powtórzę sformułowany przez niego postulat opracowania korpusu tekstów źródłowych dotyczących średniowiecznej architektury i sztuki na ziemiach polskich.

²² Np. S. Skibiński, *Udział warsztatów francuskich w gotyckim przełomie w Europie środkowej w latach 1233–1248 (na przykładzie Niemiec i Polski)*, „Rocznik Historii Sztuki” 2005, t. 30, s. 59–84.

²³ M.in. S. Skibiński, *Chór katedry wrocławskiej (1244–1272). Wybrane problemy kwalifikacji stylistycznej i warsztatowej*, [w:] *Katedra wrocławska na przestrzeni tysiąclecia. Studia z historii architektury i sztuki*, red. R. Kaczmarek, D. Galewski, Wrocław 2016, s. 20, 30–21. Autorzy *Zagranicznych podróży* (s. 322–323) przyjęli na podstawie szczupłych źródeł pisanych, że budowniczo- wie prezbiterium katedry wrocławskiej pochodzili z północno-wschodnich Niemiec.

²⁴ Wyżej przyp. 1.